

ТВОРЧИЙ ІНТЕРЕС У СТРУКТУРІ ХУДОЖНІХ ЗДАТНОСТЕЙ ОСОБИСТОСТІ

У статті розглядаються загальні підходи щодо вивчення місця інтересу в структурі художніх здатностей у творчій діяльності особистості.

Ключові слова: творчий інтерес, схильність, інтенція, активність, нестаток, художня потреба, художньо-естетична творча діяльність.

Образотворче мистецтво як особливий вид художньо-естетичної діяльності людини розвиває творче мислення, емоції, фантазію, і самого творця, і глядача, в якого при сприйнятті візуального образу відбувається процес професійного формування ока, при якому художник сприймає красу кольору й форми, обсягу та композиційних співвідношень.

У формуванні повноцінної, гармонійно розвинутої творчої особистості, велике значення мають різноманітні види художньо-творчої діяльності людини. Образотворча діяльність має велике значення для розумового розвитку, сприйняття, пам'яті, мислення, естетичного смаку, психологічного й морального духовного світу індивіда.

У цьому зв'язку С.Д. Максименко вважає, що - "важливою складовою внутрішнього світу є інтенції, у широкому значенні цього терміна. Усе, що поєднується під поняттям рушійних сил, джерел активності, джерел розвитку, у науці називається мотивами, потребами, схильностями, інстинктами. Ця складова психіки, складова особистості, безумовно, повинна розглядатися як компонент внутрішнього світу" [5, с.172]. У контексті розуміння особистості, С.Д. Максименко вважає, що віднесення мотивів до спрямованості є помилковим, тому що, говорячи про спрямованість, ми говоримо про свідомо поставлених далекіх (або віддалених) цілях, змістах і цінностях особистості. Між потребою й метою, між потребою й мотивом, між потребою й цінністю лежить величезна дистанція. Ми не можемо стверджувати, що в систему спрямованості варто включати інстинкти, схильності, прагнення, потреби й так далі. Тому С.Д. Максименко вважає, що все це внутрішній світ. З іншого боку, звичайно ж, якщо мова йде про переживання, як про констатуючі явища внутрішнього світу, то, насамперед, людиною переживається саме інтенція [5, с.172].

С.Д. Максименко також відзначає [5, с.174], що зустріч із потребою може виникнути не зсередини, коли має місце пошукова активність, коли Я зустрічаюся з об'єктом, і тоді народжується потреба. Все це може відбуватися й у стані спокою, коли пошукової активності нема, однак випадково виникає об'єкт, і людина розуміє, що він хоче цей об'єкт – тоді виникає потреба. Так у дитини виникає потреба в іграшці. Це зовсім не потреба в спілкуванні. Потреба в спілкуванні закономірно виникає зсередини. А от потреба в іграшці може виникнути й ззовні. Так у дорослої людини виникає маса інших потреб - наприклад, у ситуації конкуренції, через моду й т.п.

У цілому С.Д. Максименко доходить такого розуміння інтенції: інтенція починає переживатися, коли виникає потреба. Тобто, даний осередок заповнюється, і тоді виникає переживання. Ми не можемо говорити про неусвідомлювані потреби, так само як і про неусвідомлювані мотиви. Якщо взяти чіткий, строго генетичний, ортогенетичний критерій, то можна говорити про те, що потреба може переживатися завжди. А значить - вона усвідомлена, як і особистість у цілому, тому що свідомість не виникає з неособистості, як саме живе тіло не виникає з неживого, точно так, як свідомість не виникає з несвідомого. Існує якийсь постійний процес, просто міняється форма представленості цих явищ [5, с.174]. Початковим компонентом мотиваційної – потребної, інтенціональної сфери особистості є стабільний, динамічний, енергетичний стан, який називається потребою. Уважається, що це якийсь носій, енергетично емісійний, якась сила, що забезпечує рух, буття живої істоти взагалі й робить його впорядкованим, передбачуваним і нескінченно існуючим. Тобто фактично його розвиток, його ріст завершуються тільки тоді, коли фізичне тіло не може далі існувати. Однак цей носій, ця потреба існують завжди [5, с.173].

Потреба, нестаток, мотиви, спонукання до творчості, які, так чи інакше, провокують дію інтенції художника, по суті не спостережувані. Звідси випливає, що творчий процес виявляється мотивованим навіть у тих випадках, коли не супроводжується свідомим наміром художника. Уже усередині творчої інтенції живе щось, що дозволяє вибирати між різними варіантами художнього перетворення, не апелювати до свідомості, - щось, що запускає творчу дію, направляє, регулює й доводить його до кінця.

Інтенція будь-якого художника проявляє себе як внутрішня схильність його до якихось тем, способів художньої виразності, до характерних лише йому стилістичних і композиційних прийомів. У цьому змісті інтенція виступає свого роду регулятором, що орієнтує різних художників на розробку відповідному їхньому даруванню тем і жанрів. Будь-які форми творчої активності художника, в остаточному підсумку, підлегли цілям одного типу - створенню твору мистецтва, передбаченню можливих дій, які покликані привести до цього результату. Розвиток художньо-творчої активності особистості, художнього інтересу припускає виховання особливих якостей індивіда, як творчої особистості, оволодіння необхідними знаннями, уміннями, навичками в образотворчій і декоративно-прикладній діяльності. Ця навичка, безсумнівно, приводить до вміння створювати й розуміти художній образ, умінню виражати своє власне відношення до мистецтва й дійсності.

У діапазоні даного дослідження, на наш погляд, також необхідно розглянути питання індивідуального рівня активації, як особливої властивості нервової системи – активованість, уведена в контекст диференціально – психологічних досліджень Е.А. Голубевої, що розглядається автором як безсумнівно рефлекторний баланс процесів порушення й гальмування, що характеризує стійкі індивідуальні розходження. Від індивідуального рівня активації - (високого і низького), істотно залежать якісні особливості загальної розумової й рухової активності, що є основним у структурі художніх здатностей творчої особистості.

Вважаємо, що оптимальним для творчості є такий стан, коли і збудження, і гальмування виступають як рівнозначні величини. У цьому випадку це прерогатива сангвініка – сильного типу. Суб'єктивно такий стан оцінюється як найкращий для творчої діяльності: з'являється можливість зосередитися на головному, відсторонити непотрібні думки й відчуття. Для того щоб відбулося народження витвору мистецтва, необхідна тривала підтримка збудження, тобто наявність так званої творчої домінанти. Фізіологічна домінанта виступає як вогнище стаціонарного збудження. Домінанта є результат наявності в структурах мозку міцних, що утворилися протягом життя, зв'язків, які, перебуваючи звичайно в пригашеному стані, яскраво спалахують за певних умов.

У міру формування професійно-художніх доміант людина починає зауважувати такі сторони природного й художнього світу, які до цього йому були недоступні. Кожний художник знає, як нелегко буває розігріти творчу доміанту й домогтися стану, коли творчий процес нібито іде сам собою.

Е.А. Голубєва [2, с.152], розглядаючи дані психофізіологічні процеси, вважає, що високий рівень мозкової активності є неонов'язковим (хоча й важливим) фактором успішної діяльності. Виразність гальмових процесів виступає сприятливою нервовою передумовою психічної саморегуляції, що полегшує вироблення методичності, організованості в діях, систематичності.

Таким чином, в одних випадках активність, якщо образно виразитися, виступає як "надлишок енергії", дозволяє безпосередньо, без додатка особливих зусиль, витримувати значне нервово-психічне навантаження. Активність іншого роду – плануємого характеру - опирається на довільність, більшу усвідомленість, обдуманість дій - це як би саморегульована активність; вона проявляється вибірково й найбільш ефективна в тих видах діяльності, які не вимагають швидкісних реакцій, поспіху, протікають у спокійних умовах [2, с.153].

Е.А. Голубєва вважає, що особам, які володіють активністю різного виду, властивий відповідний індивідуальний стиль освоєння дійсності. Від ступеня активності, як стійкої типологічної властивості нервової системи, можуть залежати не тільки рівень і своєрідність активності, що проявляється індивідом у різноманітних умовах життя, але, очевидно, і сама перевага того або іншого виду діяльності, тяжіння до тих або інших видів занять.

Розуміння психофізіологічної сутності схильностей, інтересів, як одного зі складних утворень спрямованості особистості, де професійні творчі інтереси й схильності, орієнтовані на бажану сферу діяльності, нерозривно пов'язані зі змістовними сторонами особистості, її мотивами й соціальними установками. Внутрішні умови в становленні схильностей мають і свої нейрофізіологічні передумови, наприклад, у вигляді індивідуального рівня активізації, що є енергетичною основою багатьох динамічних проявів особистості.

Інтерес, як спонукальна сила, що виникає з відношення суб'єкта до навколишнього світу, давно залучає до себе увага психолого-педагогічної науки. За певних обставин, коли що-небудь набуває деяку значимість для суб'єкта, воно може викликати в нього інтерес - специфічну спрямованість особистості. Однак, предметом інтересу для людини є не все, а лише те, що має для неї потребу, значимість, цінність, привабливість.

С.Л. Рубінштейн, розглядаючи дану проблему, пише: "Інтерес усього приймає характер двостороннього відношення. Якщо мене цікавить якийсь предмет, це значить, що цей предмет для мене цікавий" [7, с.116]. Специфічність інтересу, що відрізняється від інших тенденцій, що виражають спрямованість особистості, полягає в тому, що інтерес - це зосередженість на певному предметі думок, що викликає прагнення ближче ознайомитися з ним, глибше в нього проникнути, не упускати з поля зору. Інтерес, - вважає С.Л. Рубінштейн, - тенденція або спрямованість особистості, що полягає в зосередженості її помислів на певному предметі.

Також звернемо увагу на розходження понять "інтерес" і "схильність", де схильність - спрямованість на заняття певною діяльністю. В основі виникнення інтересів і схильностей лежать потреби. Однак не всяка потреба породжує стійкий інтерес, що характеризує спрямованість людини (їжа, комфорт, і т.д.). Велике значення також має стійкість і дієвість інтересів у структурі художніх здатностей творчої особистості.

Дослідження сучасних психологів доводять, що розвиток творчого інтересу обумовлено соціальним оточенням, сферою й характером діяльності не тільки самого суб'єкта, але й інших суб'єктів, що його оточують, процесами, що відбуваються навколо й для суб'єкта, у тому числі процесами навчання й виховання, які мають у своєму розпорядженні особливі сили збудження інтересу, активність прояву в них самої особистості. Інтерес може викликати в людини все нове, несподіване, незвідане, нерозгадане, проблематичне - усе, що ставить перед нами завдання й жадає від його роботи думки, у тому числі й різноманітних форм активності. Будучи мотивами, спонуканнями до діяльності, спрямованої на створення чого-небудь, інтереси є разом з тим і результатом цієї діяльності.

Загальна теорія інтересу, яка розроблялась у філософській, психологічній і педагогічній науці (Л.І. Божович, Л.С. Виготський, Е.В. Квятковський, В.С. Кузін, В.С. Мухіна, Н.Г. Морозова, С.Л. Рубінштейн, Г.І. Щукіна), розкриває особливості розглянутої проблеми, де інтерес, як якась властивість особистості, являється інтегруючим у своєму формуванні й розвитку з іншими його якістьми. Взаємодія особистості з навколишнім світом визначається не тільки особливостями впливу середовища, але і її психологічними властивостями, її активністю й діяльністю.

"Інтереси - це особливе ставлення особистості до предметів і явищ, що виражається в бажанні пізнавати їх", - вважає В.С. Кузін. Інтереси формуються на основі потреб, але разом з тим часто стійкі інтереси є основою виникнення нових потреб. Залежно від характеру діяльності формуються професійні інтереси. Інтерес здобуває відносно більшу стійкість, якщо безпосередньо пов'язаний з діяльністю.

Залежно від глибини, стійкості, дієвості інтересів визначається їхня роль у діяльності. Тривалі стійкі інтереси нерідко піднімаються до рівня ідейних переконань, стають необхідною умовою формування особистості. Отже, інтерес - це результат розвитку особистості, а не вроджена властивість - і якість, на яку впливають безліч різноманітних факторів, що розвивається й закріплюється в процесі творчої діяльності. Розвиток художньо - творчого інтересу: де велике оточення особистості, безпосередньо з боку соціуму впливає на здатність митця: музеї, театри, виставочні зали, бібліотеки.

Психологи виділяли різні компоненти інтересу й залежно від того, який з них приймався за головний, інші його компоненти й властивості виступали як другорядні. Оцінюючи роль емоційного компонента в розвитку інтересу О.М. Леонтьєв пише: "Емоції не підкоряють собі діяльність, а є її результатом і механізмом її руху". Даючи визначення О.М. Леонтьєв виходив з того, що інтерес пов'язаний з пізнанням навколишньої дійсності, а, отже, з різними аспектами діяльності.

С.Л. Рубінштейн розкрив в інтересі діалектичну єдність інтелектуальної й емоційної сторін. "Інтереси з'являються, тому специфічними мотивами культурної й, зокрема, пізнавальної діяльності людини" [8, с.525]. "Між всебічним розвитком здатностей інтересів, існує найтісніший взаємозв'язок: з одного боку, розвиток здатностей відбувається в діяльності, що стимулюється інтересами, з іншого боку - інтерес до тієї або іншої діяльності підтримується її успішністю..." [8, с.549-550]. Отже, інтерес - викликає бажання ознайомлення із предметним світом, а потреба, в якомусь змісті, володіти ним.

Художня потреба особистості в самореалізації, на відміну від інших видів потреб, варіативна, тобто може проявлятися не в одному, а в багатьох видах художньої діяльності. Ця потреба проходить через численні перетворення, аж до тієї форми саме виробництва в зовнішніх речах, що ми бачимо у творах мистецтва. Як і будь-яка потреба, художня потреба в самореалізації може розглядатися як стан протиріччя між наявним і необхідним для суб'єкта, між наявним і відсутнім. Це протиріччя між сутнісними силами особистості, її здатностями, з одного боку, і можливостями їхньої об'єктивізації, тобто задоволення художніх потреб у реальній конкретній діяльності - з іншої.

Інтереси є тісно взаємозалежними, що, на думку С.Л. Рубінштейна "очевидною стає неможливість чисто зовнішнім образом їх протиставляти" [8, с.500]. С.Л. Рубінштейн вважає, - якщо з одного боку, інтереси спонукають до діяльності у відповідному напрямку, то виявляється, що, з іншого боку, успішна діяльність, спрямована на оволодіння певним предметом, викликає або підвищує інтерес до нього" [8, с. 501].

Інтерес відіграє важливу роль у розвитку творчих якостей особистості, він необхідний для розвитку навичок і вмінь, отже, важливий в інтелектуальному розвитку. Інтерес тісним образом пов'язаний з іншими категоріями і якостями особистості: фантазією, здатностями, уявою, творчим мисленням і активністю, виступає інтегральною якістю у взаємозв'язку з емоційно-естетичними її проявами в різних видах діяльності.

Взаємозв'язок і взаємозумовленість специфіки розвитку художнього інтересу, художньо-творчої активності з іншими якостями особистості можливо при розгляді поняття – "художній інтерес", та "художньо-творча активність".

Проблеми "художнього інтересу", "художньо-творчої активності" присвячені праці в психолого-педагогічній науці О.А. Абдулліної, Е.С. Громова, В.С. Кузіна, Д.О. Леонтьєва, С.Д. Максименко, Ю.У. Фохт-Бабушкіна, Т.І. Щукіної. Художній інтерес, художньо-творча активність особистості виступають як виборча, мотивована спрямованість на образотворче мистецтво, художню діяльність, освоєння етичного, естетичного й духовно-морального досвіду, як узагальненого відбиття навколишньої дійсності (через збагнення добуток образотворчого, декоративно-прикладного мистецтва).

В.С. Кузін розглядає художній інтерес, художні потреби, художньо-творчу активність як естетичну насолоду, сприйняття естетичних цінностей у дійсності й у мистецтві, і в діяльності по оволодінню знаннями, уміннями й навичками збагнення основ "мистецтва". "Сприйняття естетичних цінностей у дійсності й у мистецтві обгороджує особистість, піднімає її, розкриває красу навколишнього світу. Споглядання естетичних цінностей часто викликає потреба й інтерес до художньої творчості; у цьому випадку людина не тільки опановує естетичними цінностями, але й робить їх за законами мистецтва".

Художній інтерес, художньо-творча активність проявляється як прагнення до сприйняття й створення прекрасного в мистецтві й спрямований на освоєння й створення в художньо-творчій діяльності естетичного, де простежується взаємозв'язок інтересу художнього з естетичним інтересом, художньо-творчої активності із творчою діяльністю як взаємної й складової їх частин. Крім цього художній інтерес, художньо-творча активність, активізують прагнення особистості до пізнання й емоційної оцінки сутності об'єкта мистецтва, поглиблюючи естетичне переживання, стає потужним "двигуном" розвитку потенційних можливостей - (здатностей) індивіда. Будучи інтегральною якістю особистості, художній інтерес та творча активність вступають у взаємозв'язок з іншими якостями й властивостями особистості: - через емоції та почуття суб'єкта до об'єктивного світу; індивідуально-психологічними властивостями особистості; пізнавальними процесами, через мислення, уяву й фантазію; вольовим фактором, через дії та вчинки, спрямовані на досягнення певних художньо-творчих цілей і завдань.

Таким чином, художній інтерес та художньо-творча активність не тільки взаємозалежні з іншими якостями і властивостями особистості, але й взаємообумовлені ними. Активність особистості розглядається як один з видів психічної активності, в якій проявляється діяльність, реалізуючись у різних сферах - (робота, суспільно-політичні відносини, художня творчість).

Творча активність зізнається, як самореалізація властивостей особистості, як міра діяльності особистості в області художньої творчості. У цьому відношенні, якби розвиток особистості було детерміновано винятково соціальними умовами, то так і повинне було б відбуватися. Однак так відбувається не завжди: зовсім "зненацька" виникає момент, коли абсолютна більшість дітей "раптово" втрачають будь-який інтерес до навчання, швидко перевтомлюються, особливо в тих видах діяльності, які пов'язані з активною творчою роботою, стають дратівливими й демонструють невпевнене й мало прогнозоване поведіння.

Це – на поверхні. Що ж спричиняє такі парадоксальні, "алогічні" зміни? Якщо коротко - їх спричиняє те, що розвиток особистості зовсім не детермінується винятково соціальними умовами, а має і свою логіку, власні закономірності. Поява центральних психічних новоутворень, а саме принципово новий тезаурус структури особистості наприкінці молодшого шкільного віку повністю вичерпує соціальну ситуацію розвитку, що цілком (суб'єктивно для дитини) "оберталася" навколо навчання. Це означає, що зміст провідних соціальних відносин, які існували між дитиною і оточенням (іншими людьми й об'єктами діяльності) втрачає значимість і цінність. Те, що було ще недавно важливим, істотним, - перестає бути таким. І, головне, зникають сформовані інтереси. Виникає гостра розбіжність, на яку вперше вказав Л.С. Віготський [1]: інтереси дитини втрачають свою актуальність (фактично вони зникають), але система дій і навичок, які сформувалися саме усередині цих інтересів, як спосіб їхньої реалізації, залишається. Дитина продовжує діяти, але ці, засвоєні й автоматизовані дії, виявляються невмотивованими. Саме тому й виникає в більшості дітей у такий момент негативне переживання відсутності змісту діяльності. "Пустеля отроцтва" – так назвав цей стан Л.М. Толстой.

Криза інтересів є вихідною й сутнісною проблемою підліткового віку. При цьому, інтереси розуміються, як "цілісні структурні, динамічні тенденції – життєві, органічні процеси, які глибоко вкоренилися в органічній, біологічній основі особистості, але розвиваються разом з розвитком усієї особистості" [1, с.14]. Перший кризовий етап перехідного віку виявляється показовим саме в аспекті інтенцій особистості. Криза начебто оголює ті таємні й у звичайний період глибоко сховані процеси, які свідчать на користь дуже важливого факту, а саме на користь того, що мотиваційно-потребнісна сфера людини не тільки визначальним образом впливає на його розвиток, але й сама теж розвивається. Інтерес як вид мотиву, тобто усвідомлена потреба, прагнення до цілісного стану, змінюється протягом онтогенезу, і зміни ці обумовлені цілісною біосоціальною природою особистості. Виникає складний суперечливий вузол, в якому центральними й визначальними є три сили, породжені, в достаточному підсумку, процесом становлення вихідного генетичного утворення інтенційної природи - є потреби. Ці три сили - біологічне дозрівання, соціальні умови існування й психологічні структури самої особистості - складно взаємодіють, приводячи до появи нових інтенцій, а значить до подальшого саморозвитку людини.

Вважаємо, що дійсна єдність особистості й представляє, насправді, ключову й вихідну проблему всього підліткового віку. У дитинстві людина являє собою складну, але погоджену біосоціальну цілісність. Її розвиток - це реалізація потреби у вигляді виникнення й задоволення нових потреб, прагнень, інтересів. Це приводить до того, що, з одного боку, вивільняються вихідні біосоціальні сили людської істоти, а з іншого боку – виникають вищі психологічні функції в результаті зустрічі модифіковано - конкретизованих форм потреби із продуктами людської діяльності й культурно-історичним досвідом у цілому. Ці два процеси не йдуть паралельно, вони є взаємозв'язаними, взаємозалежними й змінюють один одного. Вся особистість як цілісна система досягає напруженого, невірноваженого стану, що являє собою готовність до переходу системи в іншу, вищу форму єдності, що ґрунтується на самосвідомості. Цей момент напруги й готовності до переходу хронологічно відповідає початку підліткової кризи. Ми хотіли б підкреслити, що єдність системи тут не руйнується, але стає само вичерпаною. Досягнення дитини цього стану є закономірним і детермінованим психологічно, соціально й біологічно.

Психологічна необхідність переходу до нової форми саморуху особистості обумовлена виникненням нової структури, в якій переважають вищі психічні функції. Так, поява основ теоретичного (абстрактного) мислення означає дуже важливу річ саме для розвитку мотиваційної – потребнісної сфери (де в період підліткової кризи, як ніде, виявляється дійсна єдність афекту й інтелекту). Абстрактне мислення дозволяє принципово по-новому побачити навколишнє - предмети, явища, людей, світ у цілому. Особистість дитини відкриває нові грані речей і процесів, що впливає не тільки на когнітивний розвиток. Головним є те, що ці нові грані стають об'єктами зустрічі з нестатком і, таким чином, служать тими "гніздами", де зароджуються нові потреби, а далі - мотиви, бажання, інтереси, цінності. Криза тому й криза, що вони ще не зародилися, а нестаток вже "зустрівся" із цим новим, тому старе втратило актуальність. Звідси виникає афективна напруга єдиної, цілісної системи психіки.

Важливу роль грають і такі новоутворення, як довільність психічних процесів і рефлексія. Сутність довільності полягає в тому, що це дійсна основа здатності до досягнення мети. Результати емпіричних досліджень дають можливість стверджувати, що наприкінці молодшого шкільного й на початку підліткового віку дитина вже дуже яскраво відокремлює дії, зумовлені власною метою, від дій, які викликані спонуканнями ззовні. З одного боку, довільність дозволяє дитині бути ефективним - зосередитися на діяльності, досягти результату й т.п., а з іншого боку - з підосновною рефлексії вона сигналізує про недостатність, адже дуже багато дій дитині треба робити за вказівкою, а не по власному рішення.

Рефлексія цих переживань створює додаткову напругу: адже нестаток, створюючи міжфункціональну систему з довільністю й рефлексією, вимагає власних рішень і вчинків, а також побудови своїх ідеалів і зразків, не обмежуючись простим спадкуванням соціальних сценаріїв у вигляді авторитетних по статусі дорослих або інших зразків.

Висновки. Таким чином, резюмуючи викладене вважаємо, що творчий інтерес у структурі художніх здатностей особистості визначає певний порядок створення та структурування індивідом власного життєво-творчого світу, діючи в єдності з психофізіологічними, соціальними та іншими факторами.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Выготский Л.С.* Проблема возраста / Л.С. Выготский. // Собр. Соч.: В 6-ти т. – М.: Педагогика, 1983. – Т.4. – 332 с.
2. *Голубева Э.А.* Способности и склонности: Комплексные исследования / Под ред. Э.А. Голубевой; науч.-исслед. ин-т общей и педагогической психологии Акад. пед. наук СССР. – М.: Педагогика, 1989. – 200 с.
3. *Завгородня О.В.* Психологія художньо обдарованої особистості: гендерний аспект. Монографія / О.В. Завгородня. – Київ: Наукова думка, 2007. – 264 с.
4. *Леонтьев Д.А.* Введение в психологию искусства / Д.А. Леонтьев. – М.: Изд-во Московского университета, 1998. – 111 с.
5. *Максименко С.Д.* Генезис существования личности / С.Д. Максименко. – К. : Издательство ООО "КММ", 2006. – 240 с.
6. *Рождественская Н.В.* Диагностика актерских способностей / Н.В. Рождественская. – СПб: Речь, 2005. – 192 с.
7. *Рубинштейн С.Л.* Самосознание личности и ее жизненный путь. Психология личности / С.Л. Рубинштейн. Тексты. – М., 1982.
8. *Рубинштейн С.Л.* Основы общей психологии / С.Л. Рубинштейн. – СПб.: Питер, 1999. – 720 с.

Подано до редакції 16.09.2011